

УДК 7.072.2 (091) (477.8) "X/XIII"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/29.209738>

Олег ЧУЙКО,
orcid.org/0000-0003-3713-5593
кандидат мистецтвознавства,
професор кафедри дизайну і теорії мистецтв
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) art.trivium@gmail.com

МИСТЕЦЬКІ ВЗАЄМОВПЛИВИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА СКАНДИНАВІЇ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті на основі систематизації джерел відтворено картину культурно-економічних контактів Київської Русі і Скандинавії. Розглянуто артефакти широкого спектра (нумізматичні предмети, речі особистого благочестя, прикраси), які засвідчують економічні та культурні взаємозв'язки північних народів і Русі. Вказано, що рунічні написи на скандинавських каменях неодноразово відзначають військову діяльність воїнів на Русі, особливо підкреслюють прибутковість таких походів. Північні саги також оцінюють значні багатства, привезені з Русі, серед яких згадуються цінні товари, золоті й срібні прикраси, дорогий одяг.

Проаналізовано артефакти руського походження, виявлені на землях Скандинавії та Балтії, що були важливим складником формування матеріальної культури в регіоні та вплинули на розвиток естетичних запитів його населення. Давньоруські предмети християнського культу, знайдені на території давніх поселень чи поховальних комплексів, постають як вагоме джерело вивчення християнської матеріальної культури й соціокультурних зв'язків регіону досліджуваної епохи.

У статті висловлено припущення щодо прогресивних явищ культурного й торговельного взаємообміну між жителями Русі і Півночі. Удосконалено уявлення стосовно посередницької ролі християнства в системі міжнародних відносин, а також середньовічного імпорту у збагаченні формотворчих процесів на Русі образно-стильовими та технологічними компонентами християнського мистецтва.

Проаналізовано художньо-стилістичні особливості ремісничих виробів, які складали руський імпорт, визначено їхню типологічну схему, аналогії та ареал поширення. Окрему увагу приділено візантійсько-дунайським хрестикам, що слугували прототипами для аналогічних християнських атрибутів-символів східних слов'ян. У Фінляндії та Скандинавії вони з'явилися в XI ст. з Київської Русі і стали важливим атрибутом християнізації регіону, яка, як вважають науковці, первинно поширювалась у землях суомі не із Заходу, а під впливом давньорусичів.

Ключові слова: культура, мистецькі взаємовпливи, Київська Русь, Скандинавія, хрестики-підвіски, торгівля, імпорт, декор.

Oleh CHUYKO,
orcid.org/0000-0003-3713-5593
Candidate of Arts Criticism,
Professor of Department of Design and Art Theory
of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivs'k, Ukraine) art.trivium@gmail.com

ARTISTIC INTERACTIONS BETWEEN KYIVAN RUS AND SCANDINAVIA IN THE MIDDLE AGES

Based on systematization of sources, the paper reconstructs the picture of cultural and economic contacts between Kyivan Rus and Scandinavia. We consider artifacts of a wide range (numismatic objects, things of personal piety, ornaments) that attest to the economic and cultural interconnections between northern peoples and Rus. The paper shows that runic inscriptions on Scandinavian stones repeatedly mark the military activity of soldiers in Rus, especially emphasizing profitability of such campaigns. Northern sagas also appreciate the considerable wealth brought from Rus, including valuable goods, gold and silver jewelry, and expensive clothing.

We analyze artifacts of the Ruthenian origin, discovered on the lands of Scandinavia and Baltic states, which were an important component of the material culture shaping in the region and influenced the development of aesthetic requests of its population. Ancient Ruthenian Christian objects found in ancient settlements or burial grounds appear as a significant source for the study of Christian material culture and social and cultural ties in the region of the studied era.

The paper suggests the progressive phenomena of cultural and trade interchange between the inhabitants of Rus and the North. We make an attempt to add new dimension to the ideas concerning the mediating role of Christianity in the system of international relations, as well as the role of the medieval import in enriching the development of the visual-stylistic and technological components of Christian art in Rus.

We analyze artistic and stylistic features of handicrafts that made up Ruthenian imports and determine their typological scheme, analogies and distribution area. We pay particular attention to Byzantine-Danube crosses, which served as prototypes for similar Christian attributes, symbols of the Eastern Slavs. In Finland and Scandinavia, they appeared in the 11th century from Kyivan Rus and became an important attribute of the region's Christianization, which, according to scientists, was originally distributed in Suomi lands not from the West, but under the influence of ancient Ruthenians.

Key words: culture, artistic interactions, Kyivan Rus, Scandinavia, cross pendants, trade, import, décor.

Постановка проблеми. Упродовж двох століть обговорення так званої норманської проблеми русько-скандинавські відносини раннього Середньовіччя розглядалися як односторонній процес впливу скандинавів на соціально-політичний і культурний розвиток народів Східної Європи. Дискусія між норманістами і антинорманістами зосередилась на оцінці характеру й величини цього впливу. Вивчення тільки такого напряму зв'язків було зумовлене традиціями старої норманської школи, для якої культуртрегерська роль вікінгів у Східній Європі була вихідною аксіомою і разом з апріорним уявленням про слабший, порівняно зі Скандинавією, екологічний і соціальний розвиток слов'янського світу виключала саме озвучення питання про можливі взаємні впливи.

У результаті інтенсивних археологічних робіт у Скандинавії та на території Східної Європи значно розширилась джерельна база дослідження культурного взаємовпливу обох регіонів. Принципово нові матеріали дали розкопки поселень IX–X ст., що призвело до формулювання і розроблення питання щодо «слов'янського імпорту». Польський археолог Я. Жак виявив великий комплекс західнослов'янських предметів давнини в Південній Швеції. В. Седов охарактеризував слов'янські знахідки в Скандинавії, виділивши велику поширеність речей слов'янського походження у Фенноскандинавії (Седов, 1979: 166–167).

Давньоруські предмети християнського культу, знайдені на території давніх поселень чи поховальних комплексів, постають як значний масив добре стратифікованих артефактів, що є достовірним джерелом вивчення як християнської матеріальної культури, так і соціокультурних зв'язків епохи.

Аналіз досліджень. Під час дискусії «норманістів» у 1920–30-х роках учені звернули увагу на широкий культурний взаємообмін між південно-, східно- і північноєвропейськими регіонами. Зокрема, дослідник А. Стендер-Петерсен зазначив прокинення візантійських літературних і фольклорних мотивів у давньоскандинавську словесність. Археологи неодноразово вказували на присутність у скандинавських старожитностях слідів східного впливу, що виявлявся як в імпорті певних видів виробів (арабські монети, тканини,

деякі предмети озброєння), так і в появі деяких орнаментальних мотивів у декоративному мистецтві Північної Європи.

Присутність варягів у басейні рік Західного Бугу та Дністра становить важливу наукову проблему, яка, з одного боку, зумовлена відсутністю писемних джерел, а з іншого – археологічними знахідками, які стали єдиним джерелом артефактів. Серед дослідників, які торкалися цього питання, – Я. Пастернак, М. Филипчук, Л. Войтович, С. Терський, Б. Томенчук та інші.

Мета статті – з'ясувати особливості різнобічних культурно-мистецьких зв'язків Київської Русі і Скандинавії в культурному ареалі європейського Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Серед нечисленних знахідок скандинавського походження XI ст. на території Київської Русі найбільш показові речі виявлено в Суздалі, а саме – на теренах однієї зі садиб, що належала, як вважають, скандинаву, представнику дружинної знаті. Поруч із привозними скляними виробами й предметами озброєння візантійського та близькосхідного походження знайдено скандинавські прикраси, побутові предмети, ливарну формочку для відливання підвісок із рунічним написом. Відголоском скандинавського елемента в давньокиївській культурі вважають відомий підписний меч із Фошеватой, орнаментика руків'я якого надзвичайно близька до подібного оздоблення готландських рунічних каменів, а на клинку якого викарбувано ім'я давньоруського майстра – Людота (Мельникова, 1977).

Водночас у Скандинавії трапляються вироби давньоруського ремесла. Прикладом можуть бути прясельця з рожевого овруцького шиферу, київські глиняні писанки. Особливе значення мають нумізматичні знахідки: монети Ярослава Мудрого й репліки на них, виявлені на о. Готланд і на материковій Скандинавії. На думку фахівців, поява «малого срібла Ярослава» на півночі Європи пов'язана з виплатою грошей скандинавським найманцям. Срібні давньоруські монети викликали появу реплік, зосереджених серед артефактів лапландських жертovníків XI–XII ст., що відображає зв'язки цих територій із Новгородськими землями (Мельникова, 2011: 279–298).

Важливим джерелом з історії русько-скандинавських відносин на згаданому етапі є рунічні написи на меморіальних стелах, більшість із таких карбувань походить із Середньої Швеції (тут звичай установа пам'ятних каменів набуло особливого поширення). Близько 120 рунічних написів повідомляють про скандинавів, які загинули під час поїздок «на схід»: у Прибалтику, Русь, Візантію. Тексти неодноразово відзначають військову й торговельну діяльність загинувших на «сході», особливо підкреслюють прибутковість таких походів. Як і саги, вони оцінюють багатства, привезені з Русі: цінні товари, золоті й срібні прикраси, дорогий одяг (Мельникова, 1977).

Можемо констатувати, що торгівля скандинавів у Східній і Західній Європі в IX–X ст. не була спеціальним заняттям певної категорії населення. Залежно від обставин вікінги виступали або як грабіжники й пірати, чи воїни-найманці, рідше – як торговці. Однак в XI ст. як у Київській державі, так і в Скандинавських країнах відбувається впровадження торгівлі, пов'язане з розширенням міжнародних її масштабів, з одного боку, і становленням державного апарату, що поступово підпорядковував собі різні сфери суспільного життя, – з іншого.

Існування на Русі XI ст. будь-яких первинних форм торговельних об'єднань прослідковується значно гірше, аніж у Скандинавії. Непрямим свідченням більш-менш упорядкованих торговельних відносин, які передбачали не тільки регулярність, але й деяку їхню організованість, є створення торговельних дворів, а також заснування церков при них. Такі двори слугували місцем перебування купців і зберігання товарів. Очевидно, взаємозв'язаними можна вважати факти заснування скандинавського торгового двору в Новгороді з церквою св. Олава в другій половині XI ст. (Мельникова, 1974: 170–176) і руської церкви в Сігтуні. Пізніше скандинавські двори виникають у Смоленську і, можливо, в Києві, а руський – у Висбю (Готланд). Одночасність їхньої появи пов'язана якщо не з домовленостями між сторонами, то хоча б із подібним розвитком торгівлі в обох регіонах і можливою зміною торговельної кон'юнктури внаслідок скорочення контактів зі Сходом, появою постійного контингенту купців, для яких необхідними були торгові двори.

Як бачимо, у процесі консолідації Київської держави відчутнішим і різноманітним був вплив її культури на скандинавську. Прослідковується взаємозв'язок між двома країнами стосовно розвитку соціальних верхів, про що свідчать результати досліджень торгово-ремісничих центрів і

таких соціально значущих культурних складників, як поховальний обряд, озброєння, одяг тощо.

Археологічні матеріали сприяють розумінню того, звідки та яким чином проникало християнство в середовище народів хяме й суомі в ранньому Середньовіччі, суттєве значення мав аналіз речових знахідок-символів християнської культури. Встановлено, що більша їхня частина належить до виробів давньоруського періоду. Наприклад, у похованнях могильників Хайміонмякі й Лоукінайнен виявлено хрестики з виїмчастою емаллю. Вони належать до типу круглоконечних двосторонніх. Лицевий бік середохрестя розділений косим хрестом на чотири сектори, заповнені емаллями. Зворотний бік має дві орнаментальні концентричні округлості, простір між якими також декорований емаллями.

Такі хрестики значною мірою представлені серед пам'яток Київської Русі. Значну їхню частину знайшли в Середньому Подніпров'ї, що дало підстави Валентині Мальм вважати на їхнє виготовлення в Києві чи в інших містах, що були розташовані в його найближчій околиці (Мальм, 1968: 113).

Із Київського Придніпров'я хрестики з емаллю поширилися на всі давньоруські території. Відомі вони й за межами Русі – в області розселення литовсько-латвійських і естонських племен (Мугуревич, 1965: 67), а одинокі екземпляри потрапили в Прикам'я, у Бірку на острові Готланд і в Лапландію. Згідно з дослідженням Евальда Мугуревича, нижня течія Західної Двіни (Даугава), де знайдено багато подібних хрестиків з емаллю, могла бути другим центром їхнього виробництва (Мугуревич, 1965: 63). Датуються такі пам'ятки за давньоруськими й прибалтійськими зразками XI–XII ст.

Доречно в цьому контексті навести деякі роздуми сучасного білоруського дослідника Олександра Байчкова. Він слушно звернув увагу на те, що Е. Мугуревич у 1965 році зібрав відомості про 72 хрести з емаллю із 30 пунктів Латвії (Мугуревич, 1965: 63), тоді як у дослідженні В. Мальм 1968 року зафіксовано лише 62 хрести з 29 пунктів Київської Русі (Мальм, 1968: 115). Була очевидною дуже вузька концентрація подібних знахідок на території Латвії, хоча картографія хрестів з емаллю, представлена В. Мальм, указує на рівномірний розподіл такого роду артефактів на обширних теренах Київської держави (Мальм, 1968: 115). Враховуючи це, дивним видається визнання першості за Середнім Подніпров'ям стосовно виробництва й розповсюдження цього виду хрестів (Башков, 2011: 33).

Другу групу становлять рівнокінцеві хрестики з рельєфним орнаментом на лицевому боці. Їхні

кінці розширені й мають по три випуклих диски, а також орнаментоване різними візерунками середохрестя. У Фінляндії такі хрестики знайшли в п'ятьох могильниках: Таскула, Вірусмякі, Вілусенхарю та Вісулахті, а три пам'ятки такого типу виявили в карельському могильнику Кекомаякі (Седов, 1984: 34).

Такі хрестовидні підвіски ще на початку ХХ ст. Олександр Спіцин уважав «хрестиками скандинавського типу». Пізніше дослідники звернули увагу на те, що переважна кількість цих предметів відкрита на теренах Київської Русі, а не в Скандинавії. Можливо, їхнє виробництво налагодили десь у Північній Русі, звідки вони потрапили на інші руські землі й за їхні межі (Фехнер, 1968: 210–214). Водночас місцем виготовлення цих хрестиків міг бути Новгород, як уважав шведський археолог М. Стенбергер, або якийсь інший центр Північно-Західної Русі. На думку Е. Ківікоскі, такі пам'ятки мають візантійські витоки й виготовлялися на Русі в кількох пунктах.

Датуються хрестики-підвіски переважно XI – першою половиною XIII ст. До XI ст. належать знахідки в одному зі скарбів у жіночому похованні на Готланді. На Русі найбільше їх датують першою половиною XII ст. (Фехнер, 1968: 213–214). Хрестики з фінських могильників Таскула й Вірусмякі відносять до XI–XII ст. Карельську знахідку такої пам'ятки позначають XIII ст. Поза межами Київської Русі хрестики подібного типу трапляються у Фінляндії та Карелії, а також на території Естонії, Латвії, Литви, меншою мірою – у Прикам'ї, Швеції, Норвегії.

Хрести «скандинавського» типу відлиті з бронзи чи срібла, а їхні розміри коливаються в межах 2–6×1,5–5,4 см (із вушком). Такі пам'ятки дещо більших розмірів трапляються рідко, як і хрести з двосторонньою орнаментациєю. Основний регіон побутування цих підвісок, що датуються кінцем X–XI ст., – Північно-Західна, Північно-Східна Русь, Північна Європа й Прибалтика. Однак побутування цих виробів тривало довше – упритул до XIII ст. (Недошивина, 1997: 173). Стосовно декоративної системи підвісок, то Б. Рыбаков тлумачить її зображенням макрокосмосу з ідеєю закляття простору на всі чотири сторони (Рыбаков, 1987: 553–554).

Прикметно, що на території Білорусі хрестів «скандинавського типу» знайдено 13 екземплярів із 12 пунктів і 2 хрести з розкопок на Вітебщині. Усі хрести односторонні й відлиті з бронзи, окрім одного – срібного. Цей факт указує на соціальну нерівність їхніх власників. На користь високої вартості цих предметів указує також їхнє перебування в складі скарбів.

Стосовно форми хрестів, які нагадують промені, що розширюються на кінцях, то її зв'язок можли-

вий із дуже поширеною конфігурацією наперсних хрестів IX–XI ст. в Болгарії та Молдові. Окрім схожості за окресленням і декоративним оздобленням у хрестоподібних підвісках із листового срібла другої половини X – початку XI ст., проглядається їхній зв'язок зі скандинавською християнською культурною традицією (Башков, 2011: 21). А розмаїття варіантів декоративної обробки, відмінність у розмірах, відсутність прямих аналогів до більшості хрестів указують на відсутність канонічних норм під час виготовлення й налагодженість масштабного виробництва з використанням багатьох ливарних форм.

Як з'ясувалося, західноєвропейським науковцям майже невідомі знахідки хрестиків того ж типу на поселеннях і в курганах могильників Київської Русі. Такі пам'ятки віднайшли в Новгороді (Седова, 1981: 49–50), місцевості Дем'ян (городище Княжа Гора), Юр'єві (сучасне місто Тарту), Старій Рязані, Родені (Княжа Гора), Малому Новгороді (городище Заріччя на Стугні), під Любечем, а також із курганів у Верхній Волзі, на землі радимичів і сіверян (Монгайт, 1955: 187; рис. 138, 23).

Давньоруські хрестики скандинавського типу, як зауважується, загалом синхронні з північноєвропейськими. Водночас серед них трапляються більш ранні. Із Новгороду відомий хрестик подібного типу виготовлений наприкінці X ст. (Седова, 1981: 49).

Є дві підстави вважати, що давньоруські хрестики досліджуваного періоду ведуть своє походження від візантійсько-дунайських. Подібні за формою та з аналогічним зображенням Розп'яття виробили, але більш ранні, ніж у Київській Русі, знайшли в Середньому й Нижньому Подунав'ї, зокрема на місці пам'яток Великої Моравії. Ці хрестики можна вважати прототипами давньоруських (Poulik, 1975: tab. 73, 2, 3), (Dekan, 1976: obr. 124, 126).

Окремі дослідники вважали, що зображення спіралі на зап'ястях Христа характерне для шведсько-фінської іконографії Розп'яття та є ознакою власне нордичного стилю, оскільки цей елемент відомий на інших, навіть більш ранніх, прикрасах Скандинавії. Подібна спіралевидна орнаментация на зап'ястях Ісуса є на деяких дунайських хрестиках – наприклад, на пам'ятці, знайденій під час розкопок одноапсидної тринефної базиліки IX ст. в Микульничях. Безпосереднє поширення звідси цих хрестиків на північ Європи не могло статися з плином часу. Як міркують, візантійсько-дунайські хрестики слугували прототипами для аналогічних християнських атрибутів-символів східних слов'ян, а у Фінляндії та Скандинавії вони появилися в XI ст. з Київської Русі (Poulik, 1975: p. 73–81; tab. 73, 2, 3).

Висновки. Результативні археологічні пошуки на теренах Київської Русі, Польщі й Скандинавії

подарували людству унікальні середньовічні мистецькі пам'ятки. Вони виготовлялися в різних ареалах Європи, Близького та Південного Сходу й підтверджують вагомі русько-скандинавські взаємовпливи. Їм сприяло поширення християнства, яке, як уважають, первинно поширювалось у землях суомі не із Заходу, а під дією давньорусичів.

На основі співставлення історико-культурного контексту давньокиївської та скандинавських держав виділяють окремі періоди зв'язків між ними. Кожному з них притаманні різноманітні форми діяльності скандинавів на теренах Київської Русі, зміни інтенсивності й специфіки її впливу на Скандинавію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Башков А. А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального пользования). Минск, 2011. 194 с.: илл.
2. Мальм В. А. Крестики с эмалью. *Славяне и Русь*. Москва : Наука, 1968. С. 113–117.
3. Мельникова Е. А. Сведения о Древней Руси в двух скандинавских рунических надписях. *История СССР*. 1974. № 6. С. 170–176.
4. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Текст, перевод, комментарий. Древнейшие источники по истории народов СССР. Москва, 1977. 276 с.
5. Мельникова Е. А., Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Древнерусское влияние в культуре Скандинавии раннего Средневековья (К постановке проблемы). *Древняя Русь и Скандинавия*. Избранные труды. Москва : Ун-т Дмитрия Пожарского, 2011. С. 279–298.
6. Монгайт А. Л. Старая Рязань. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1955. Т. 49. 225 с.
7. Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига, 1965. 144 с.
8. Недошивина Н. Г. Предметы христианского культа. *Археология. Древняя Русь. Быт и культура*. Москва : Наука, 1997. С. 166–178.
9. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 593 с.
10. Седов В. В. Предметы древнерусского происхождения в Финляндии и Карелии. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва : Наука, 1984. Вып. 179. С. 32–39.
11. Седов В. В. Славянские находки в Фенно-Скандинавии. *Тезисы докладов VIII Всесоюзной по истории, экономике, языку и литературе скандинавских стран и Финляндии*. Петрозаводск, 1979. Ч. I. С. 166–167.
12. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва : Наука, 1981. 196 с.
13. Фехнер М. В. Крестовидные подвески «скандинавского» типа. *Славяне и Русь*. Москва : Наука, 1968. С. 210–214.
14. Dekan J. Vel'ka Morava. Doba á umenie. Bratislava : Tatran, 1976. 280 p.
15. Poulik J. Mikulčice – sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha : Academia, 1975. 207 p.

REFERENCES

1. Bashkov A. A. Khristianskiye drevnosti Belarusi kontsa X–XIV vv. (predmety khristianskogo kulta individualnogo polzovaniya) [Christian Antiquities of Belarus in the late 10th–14th Centuries (Christian Cult Items of Individual Use)]. Minsk, 2011. 194 p.: ill. [in Russian].
2. Malm V. A. Krestiki s emalyu [Enamel Crosses]. *Slavs and Rus*. Moscow: Nauka, 1968. pp. 113–117 [in Russian].
3. Melnikova E. A. Svedeniya o Drevney Rusi v dvukh skandinavskikh runicheskikh nadpisyakh [Information about Ancient Rus in Two Scandinavian Runic Inscriptions]. *History of the USSR*. 1974. No 6. pp. 170–176 [in Russian].
4. Melnikova E. A. Skandinavskiy runicheskiye nadpisi. Tekst. perevod. komentariy. Drevneyshiy istochniki po istorii narodov SSSR [Scandinavian Runic Inscriptions. Text, Translation, Comment. Earliest Sources on the History of Peoples of the USSR]. Moscow, 1977. 276 p. [in Russian].
5. Melnikova E. A., Petrukhin V. Ya., Pushkina T. A. Drevnerusskoye vliyaniye v kulture Skandinavii rannego Srednevekovia (K postanovke problemy) [Ancient Ruthenian Influence in the Scandinavian Culture of the Early Middle Ages (Issue Statement)]. *Ancient Rus and Scandinavia. Selected Works*. Moscow: Dmitry Pozharsky University, 2011. pp. 279–298 [in Russian].
6. Mongayt A. L. Staraya Ryazan [Ancient Ryazan]. *Materials and research on archeology of the USSR*. 1955. Vol. 49. 225 p. [in Russian].
7. Mugurevich E.S. Vostochnaya Latviya i sosedniye zemli v X–XIII vv. [Eastern Latvia and Neighboring Lands in the 10th–13th centuries]. Riga, 1965. 144 p. [in Russian].
8. Nedoshivina N. G. Predmety khristianskogo kulta [Objects of the Christian Cult]. *Archeology. Ancient Rus. Life and culture*. Moscow: Nauka, 1997. pp. 166–178 [in Russian].
9. Rybakov B. A. Yazychestvo Drevney Rusi [Paganism of Ancient Rus]. Moscow: Nauka, 1987. 593 p. [in Russian].
10. Sedov V. V. Predmety drevnerusskogo proiskhozhdeniya v Finlyandii i Karelii [Objects of Old Ruthenian Origin in Finland and Karelia]. *Brief Reports of the Institute of Archaeology, USSR Academy of Sciences*. Moscow: Nauka, 1984. No 179. pp. 32–39 [in Russian].
11. Sedov V. V. Slavyanskiye nakhodki v Fennoskandii [Slavic Finds in Fennoscandia]. *Abstracts of the 8th All-Union Conference on the History, Economy, Language and Literature of Scandinavian Countries and Finland*. Petrozavodsk. 1979. Part I. pp. 166–167 [in Russian].
12. Sedova M. V. Yuvelimyye izdeliya drevnego Novgoroda (X–XV vv.) [Jewelry of Ancient Novgorod (10th–15th centuries)]. Moscow: Nauka, 1981. 196 p. [in Russian].
13. Fekhner M. V. Krestovidnyye podveski “skandinavskogo” tipa [Scandinavian-Type Cruciform Pendants]. *Slavs and Rus*. Moscow: Nauka, 1968. pp. 210–214 [in Russian].
14. Dekan J. Vel'ka Morava. Doba á umenie [Great Moravia. Time and Art]. Bratislava: Tatran, 1976. 280 p. [in Slovak].
15. Poulik J. Mikulčice – sídlo a pevnost knížat velkomoravských [Mikulčice – Fortified Settlement of Princes of Great Moravia]. Praha: Academia, 1975. 207 p. [in Czech].